

The article is devoted to the study of problems, related to the preservation and development of language of the Ukrainian people's scenic dance, as well as its value in the formation of spiritual-people's personality.

Key words: *dance, national tongue, ballet-master, traditions, education, Balletmaster, P.P. Vytsky.*

УДК 373.542:811.161.2

Галина Шелехова (Київ)

ФОРМУВАННЯ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ ЯК УМОВА МОВЛЕННЕВОГО РОЗВИТКУ УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті висвітлено основні аспекти проблеми формування мовної особистості як умови мовленнєвого розвитку учнів основної школи на уроках української мови. У ній наголошується, що ефективність формування національно-мовної особистості залежить від цілеспрямованого пошуку шляхів удосконалення організації рідномовної освіти, свідомого проектування змісту навчання на основі оптимального поєднання традиційних та інноваційних педагогічних технологій, дидактичних методів, прийомів, форм і засобів навчання.

Ключові слова: *мовна особистість, мовленнєвий розвиток, компетентнісний, особистісно зорієнтований підходи, види мовленнєвої діяльності.*

Актуальність дослідження. Реформування в Україні загальної середньої освіти в сучасних умовах передбачає виховання національно свідомої, різнобічно розвиненої особистості з високими моральними цінностями. Пріоритетним освітнім завданням є підготовка школярів до активної життєдіяльності в умовах сьогодення, розв'язання якого потребує переосмислення усталеної організації процесу навчання української мови відповідно до запитів суспільства, напрямів розвитку мовної освіти, Загальноєвропейських рекомендацій із питань стратегій і тактик формування мовної особистості, людини самодостатньої, комунікативно компетентної, здатної й готової до спілкування в будь-якій життєвій ситуації і в різних сферах суспільного життя. Потреба суспільства в активних, творчих, діяльних, обдарованих, інтелектуально й духовно розвинених громадянах зумовлює орієнтацію навчально-виховного процесу на становлення й розвиток особистості, яка здатна також і до самоосвіти, саморозвитку, самовдосконалення, уміє використовувати здобуті знання для творчого розв'язання життєвих проблем, прагне реалізувати себе.

Провідну роль в особистісному розвитку школярів відіграє українська (рідна) мова. Адже особистість учня формується переважно на мові, на лексико-понятійному арсеналі та її засобами, а розкривається як освічена яскрава індивідуальність.

Нині основною метою навчання української мови в загальноосвітніх навчальних закладах є формування в школярів комунікативної компетентності. Це має бути особистість, яка не тільки знає мову, а й вільно користується нею з урахуванням різноманітних життєвих ситуацій і дотриманням культури спілкування.

Ступінь вивченості проблеми. Проблемі формування мовної особистості приділено велику увагу в дослідженнях Г. Богіна, Л. Варзацької, М. Вашуленка, С. Карамана, В. Карасика, Ю. Караулова, Л. Мацько, Л. Паламар, М. Пентилюк, Л. Скуратівського та ін. У їхніх працях розглядається сутність і рівнева модель мовної особистості, розвиток таких її складників, як національно-мовна свідомість, мовні здібності, мовне чуття, мовний смак, мовно-ціннісні орієнтації. Так, наприклад, В. Карасик виділяє такі особливості мовної особистості:

1) мовна здібність як органічна можливість навчатися спілкування за допомогою мови;

2) комунікативна потреба, спрямована на адресата мовлення, співрозмовника, колектив;

3) комунікативна компетентність як вироблене вміння успішно спілкуватися;

4) мовна свідомість як активне вербальне відображення у внутрішньому світі зовнішнього світу;

5) мовленнєва поведінка як усвідомлена й неусвідомлена система вчинків, що розкривають характер і спосіб життя людини [1; 8].

Наголосимо, що пріоритетність завдань навчання школярів успішної комунікації, необхідної для сучасного життя, впливає саме з мети, закладеної в новій редакції Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти України (2011р.) й оновленій програмі з української мови для 5-9 класів (2012 р.), які ґрунтуються на засадах компетентнісного, когнітивно-комунікативного, особистісно зорієнтованого й діяльнісного підходів до навчання, що зумовлює чітке визначення результативного складника засвоєння змісту базової й повної загальної середньої освіти.

Так, *компетентнісний підхід* робить акцент на діяльнісному змісті освіти, що передбачає питання – «*Яких способів діяльності навчати?*», на здобутті досвіду самостійного розв'язання проблем.

Комунікативно-діяльнісний підхід означає вивчення мови як способу спілкування і здійснюється у процесі взаємопов'язаного й ціле-

спрямованого вдосконалення чотирьох видів мовленнєвої діяльності учнів – аудіювання (слухання-розуміння), читання, говоріння й письма.

Соціокультурний підхід передбачає вивчення мови крізь призму народознавства і створеної українцями оригінальної та яскравої культури, що збагачує загальнолюдську культуру, поєднання й перероблення вивчених з інших предметів відомостей про світ в особистісний погляд на життя, своє місце в ньому, у власні переконання.

У нинішніх умовах основної школи домінувальною є *особистісна орієнтація* навчання, яка передбачає забезпечення оптимальних умов для різнобічного мовленнєвого розвитку кожного учня, урахування його індивідуальних особливостей, пізнавальних потреб, інтересів, прагнень, заохочення до самостійності у вивченні мови, самопізнання й саморозвитку.

Метою статті є висвітлити основні аспекти формування мовної особистості як умови успішного мовленнєвого розвитку учнів основної школи, визначити шляхи вдосконалення організації цієї роботи на уроках української мови.

Вклад основного матеріалу. Наголосимо що, в оновленій програмі з української мови [2] ураховано державний статус української мови, її суспільні функції, взято до уваги специфіку навчального предмета, що має виразні інтегративні функції, здатність справляти різнобічний навчальний, розвивальний і виховний впливи на учнів, сприяти формуванню особистості, готової до активної, творчої діяльності у всіх сферах життя суспільства, формувати навички самостійної навчальної діяльності, самоосвіти й самореалізації; ураховано сучасні організаційні форми, методи й технології навчання української мови в загальноосвітніх навчальних закладах.

Серед стратегічних завдань, спрямованих на формування мовної особистості учня, відзначимо основні із них:

1) ознайомлення учнів із мовною системою; 2) удосконалення вмінь учнів ефективно сприймати інформацію в усній формі (аудіювання) і в письмовій (читання); 3) розвиток умінь конструювати тексти у формі монологу (усно і письмово) і діалогу; 4) систематичне вдосконалення мовлення учнів шляхом: а) збагачення його новими словами, фразеологізмами, приказками, прислів'ями й крилатими висловами; б) урізноманітнення його граматичними засобами; в) розвитку стилістичної вправності; 5) удосконалення загальнонавчальних умінь і навичок (тактичних, стратегічних, творчих); 6) соціокультурний розвиток (світоглядний, народознавчий, естетичний, етичний).

Зазначимо, що реалізація мовленнєвої мети навчання української мови передбачає не лише знання мовних засобів, необхідних і достатніх для спілкування, а й автоматизоване їх використання в актах комунікації. У зв'язку з цим важливе значення для методики має розмежування одиниць мови й мовлення, без чого неможливо побудувати ефективний процес оволодіння мовленням.

У зміст навчання мови (насамперед добір навчального матеріалу як відповіді на запитання «*Чого вчити?*») найвагомішим є внесок суміжної з методикою науки психолінгвістики. Видатні представники цієї науки (Виготський Л., Зимня І., Леонтьєв О.О., Рядова В., Пасов Ю. та ін.) розробили теорію мовленнєвої діяльності, яка розглядається ними як один із багатьох видів людської діяльності й визначається як «активний, цілеспрямований, опосередкований мовою й зумовлений ситуацією спілкування процес прийому й видачі мовленнєвого повідомлення у взаємодії людей між собою [3, с. 133]». Адже в людини є притаманна лише їй специфічна потреба у висловленні думки й одержанні мовленнєвої інформації (*комунікативно-пізнавальна потреба*).

Мовленнєва діяльність людини включає мову й мовлення як внутрішні засоби й способи її реалізації [3, 123-124].

Мова – це нормалізована система звуків, морфем, слів і правил їх сполучення на морфологічному, синтаксичному, семантичному й логічному рівнях, тобто система знаків, що є основним засобом спілкування членів певного людського колективу, засобом переробки й передачі інформації від покоління до покоління.

Мовлення – це застосування мови у процесі спілкування. Мова як система – виключно суспільне явище, вона постійна, стала, має нормативний характер і зобов'язує кожного, хто нею користується, підпорядковуватися її законам, а мовлення – індивідуальне, динамічне, ситуативне. Мовлення є найуніверсальнішим засобом комунікації [4, с. 59-60].

Процес формування мовної особистості учня не можливий без оволодіння ним основними **видами мовленнєвої діяльності** (аудіювання, говоріння, читання і письмо). У процесі говоріння й письма (продуктивна мовленнєва діяльність) людина висловлює свої думки, а під час аудіювання й читання (рецептивна мовленнєва діяльність) вона одержує мовленнєву інформацію, сприймає й розуміє думки інших людей. Зазначимо, що в аудіювання й читання матеріальною основою є звукова система мови, а в говоріння й письма – графічна.

Відомо, що продуктом говоріння й письма виступає текст (усний або письмовий). Щодо навчання усного й писемного мовлення відомий український методист М.Стельмахович зазначав, що «мова як єдність

структури й функції, будови й використання, мови й мовлення може бути вивчена з різних сторін. Вона може бути сприйнята (і описана) як мовна система, як мовленнєва діяльність (процеси сприймання й продукування), як мовний матеріал (текст) [5, с.4]».

Надзвичайно важливими для організації роботи з мовленнєвого розвитку є сформульовані дослідниками (Леонтьєв О.О., Маркова А., Жинкін М., Ладигенська Т., Капінос В., Мельничайко В., Донченко Т.) положення, які випливають із теорії мовленнєвої діяльності. Значним внеском у розвиток вітчизняної методики формування усного й писемного мовлення учнів на основі положень теорії мовленнєвої діяльності є праці М. Пентилук. Спираючись на досягнення вчених в галузі психолінгвістики, дослідниця стверджує, що: «1) спілкування слід розглядати як мовленнєву діяльність – один із різновидів діяльності людини; 2) реалізація будь-якого виду мовленнєвої діяльності вимагає формування в учнів необхідних для спілкування комунікативних умінь, що спираються на відповідні знання понятійні (лінгвістичні, мовленнєвознавчі); операційні (правила і способи побудови зв'язного тексту, різноманітні вправи репродуктивного й продуктивного характеру) [6, с. 153]».

Продуктом аудіювання й читання є розуміння прослуханого або прочитаного. Психологи стверджують, що під час слухання й читання відбуваються такі основні процеси: розпізнавання мовленнєвих одиниць, їх смислова обробка і на цій основі – розуміння мовлення [7, с.266-269].

Зазначимо, одиницею мовленнєвої діяльності є мовленнєва дія. Мовленнєві дії під час говоріння й письма називають мовленнєвими вчинками (за В. Артемовим), які реалізуються на рівні судження, що виражається у формі речення. У рецептивних видах мовленнєвої діяльності (аудіювання, читання) мовленнєвою дією виступає смисловий умовивід. Так, у процесі виконання мовленнєвих дій формуються навички мовлення, у процесі виконання того чи іншого виду мовленнєвої діяльності – *мовленнєві вміння*.

Отже, призначення мовленнєвої змістової лінії програми з української мови полягає саме в забезпеченні цілеспрямованого формування й вдосконалення в учнів умінь і навичок в усіх видах мовленнєвої діяльності – аудіюванні, читанні, говорінні, письмі (мовленнєва компетентність). Кожен поданий у програмі мовленнєвий твір (текст, висловлювання) виступає як предмет навчання (тобто те, чого слід навчати спеціально), і як засіб, за допомогою якого формуються й розвиваються комунікативні вміння. Саме тому великого значення набуває усвідомлення вчителями змісту роботи з розвитку мовлення, її послідовності, оптимальний добір методів, прийомів, форм і засобів навчання.

У будь-якому тексті (висловлюванні) розв'язується комплекс завдань, які стосуються передусім змісту, композиції й мовного оформлення тексту. Для їх розв'язання слід залучати такі види роботи, які б сприяли виробленню в школярів певного комунікативного вміння.

Відомо, що мовлення завжди мотивоване. Сам по собі мотив у навчальному процесі не виникає, його потрібно створити, тобто виокреслити таку ситуацію спілкування, за якої в школярів виникне бажання й потреба щось сказати. Так, для успішного навчання як монологічного, так і діалогічного мовлення школярів дуже важливо враховувати такий принцип, як *ситуативність*, за якого вивчення мови відбувається за допомогою мовленнєвої ситуації (ситуації спілкування). Створення на уроках розвитку мовлення ситуацій (природних чи навчально-мовленнєвих) стимулюють мотивацію навчання, сприяють виникненню в учнів інтересу й бажання висловитись, брати участь у діалозі.

Як зазначено в оновленій програмі з української мови, дуже важливо при цьому враховувати *принцип демократизації й гуманізації* навчання мови, який полягає в здійсненні методики партнерського співробітництва вчителя й учня задля досягнення визначеної програмою й прийнятої обома суб'єктами навчання освітньої мети. Це означає, що вчитель буде стосунки з учнями й учні між собою на *основі толерантності, взаємної довіри, теплоти, сердечності*, високо поціновує й заохочує щирі прояви інтелектуальної й емотивної діяльності школяра, що знаходять відображення в таких категоріях, як *самостійність, патріотизм, потяг до істини, до прекрасного, душевність, людяність, добротворча спрямованість, вірність заповітам предків, любов до природи тощо і які виявляються не лише на словах, а й підкріплюються відповідними вчинками*. Дотримання цього принципу утворює якісні світоглядні, морально-етичні, духовні зрушення в освітній культурі українського суспільства, сприяє формуванню національно свідомої мовної особистості.

З цією метою важливим є дотримання *принципу особистісної орієнтації* навчання, який передбачає забезпечення вчителем оптимальних умов для різнобічного мовленнєвого розвитку кожного учня, урахування його індивідуальних особливостей, пізнавальних потреб, інтересів, прагнень, заохочення до самостійності у вивченні української мови, самопізнанні й саморозвитку. З цією метою вчитель заохочує й надає допомогу у визначенні індивідуальної навчальної мети, плануванні й організації роботи над її досягненням учням у міру їхньої готовності до самостійної пізнавальної діяльності. Найбільш сприятливими для реалізації цього принципу є такі методи та організаційні форми роботи, як

дискусія, рольова гра, групова робота, керовані дослідження, проекти, самостійні дослідження, самооцінювання тощо.

Для формування комунікативних умінь і навичок потрібна раціональна система вправ і завдань, яка забезпечить процеси засвоєння і навчання мови й мовлення [8, с. 174-198]. Така система повинна бути закладена в підручниках. При цьому слід зважати на те, що українська мова відіграє провідну роль в особистісному розвитку школярів, тому зміст навчання й технологія засвоєння мови має базуватися на прогресивному особистісно зорієнтованому, компетентнісному підходах, за яких передбачається спеціальне конструювання навчального дидактичного матеріалу, системи уроків, методичних рекомендацій до їх проведення. Це знаходить вияв у змісті, способах, організаційних формах і методах здійснення цього процесу в основній школі, зорієнтованих на формування й розвиток в учнів пізнавальної самостійності, мовного чуття, комунікативних умінь в усіх видах мовленнєвої діяльності, доборі тематики роботи з розвитку усного і писемного мовлення учнів з урахуванням соціокультурної змістової лінії програми, урахуванні індивідуальних особливостей учнів, їхніх пізнавальних потреб, інтересів, прагнень до самопізнання й саморозвитку. Важлива роль відводиться урокам, спрямованим на формування таких умінь, як сприймання і переробка інформації (оволодіння різними способами читання, робота з довідковою літературою, уважне слухання усного мовлення, конспектування почутого й прочитаного тощо), осмислення й оцінювання інформації в процесі усних і письмових переказів, творчих робіт різних жанрів, які водночас сприяють виробленню ціннісних установок, орієнтацій і поведінки особистості.

Отже, нині особливо актуальним є питання технології навчання, яка містить систему методів, способів і прийомів, що забезпечують оптимальну реалізацію навчального процесу. Результативність формування мовної особистості учня значною мірою залежить саме від правильного вибору методів, прийомів, видів навчальної діяльності, цілеспрямованого пошуку шляхів удосконалення організації процесу навчання мови й мовлення, свідомого проектування змісту навчання на основі оптимального поєднання традиційних та інноваційних педагогічних технологій. При цьому традиційні форми й методи навчання стають підґрунтям наступного їх творчого переосмислення й оновлення.

У методиці навчання української мови існують вже усталені та апробовані класифікації методів навчання, які поділяються за рівнем пізнавальної активності учнів, за джерелами знань, за способом взаємодії вчителя й учнів на уроці. Так, О. Біляєв, М. Пентилюк, Т.К.Донченко, О.

Кучерук та ін. виділяють такі методи, як усна розповідь учителя, пояснення, бесіда вчителя з учнями, спостереження учнів над мовою, робота з підручником, метод вправ.

Усе більшої актуальності набувають проектні технології, які адаптують навчання до умов реального життя [9, с. 38]; метод роботи з електронними носіями знань, Інтернетом; метод лінгвістичної інтуїції; лінгвістичного програмування та алгоритмізації; метод запобігання типовим недолікам учнів тощо [10, с. 81].

В основу сучасного навчального процесу покладено співробітництво й продуктивне спілкування учнів, спрямоване на спільне розв'язання проблем, формування здібностей виділяти важливе, ставити пізнавальні цілі, планувати діяльність, критично міркувати, бути відповідальним у досягненні результатів.

Для активного навчання школярів мовлення сучасними технологіями передбачено різноманітні *форми* навчальної діяльності. Так, на уроках української мови все частіше пропонується *групова форма*, яка значно розширює можливості співробітництва дітей, активізує й розвиває мовленнєві здібності, актуалізує потенційні можливості учнів, формує позитивне ставлення до навчання, забезпечує його мотивацію. Важливу роль відіграє *проектна діяльність*, що передбачає діяльність як на рівні вчителя, так і на рівні учнів. Підготовка учнями особистісно значущих проектів на лінгвістичні, міжпредметні, соціокультурні теми – це дієвий чинник саморозвитку підростаючого покоління.

Значна увага має приділятися формуванню загальнонавчальних умінь і навичок, найвищим рівнем розвитку яких є творчі вміння, що передбачають володіння стратегічними методами пізнання – моделювання, системно-структурний аналіз, прогнозування, асоціації, аналогія тощо. Результатом навчання має стати не засвоєння знань, умінь і навичок, а формування основних компетентностей, які забезпечують успіх практичної діяльності.

Дуже важливим, стратегічним завданням учителя є формування умінь і навичок стеження за культурою власного мовлення, передусім такими його характеристиками, як логічність, багатство, виразність, доречність, оригінальність, що базуються на розвинених вміннях і навичках мисленнєвої діяльності, а також за умови досягнення належного рівня самостійності учня, визначення ним власної пізнавальної траєкторії, коли він постійно ставитиме перед собою запитання: «У чому полягають недоліки мого власного мовлення?», «Які з них слід усунути в першу чергу?», «У який спосіб усуваються ці недоліки?» і знаходитиме на них відповідь [11, с. 12].

Висновки. Рівень мовленнєвого розвитку у різних людей буває різним і залежить він від природжених задатків, а також значною мірою від рівня мотивації людини щодо особистісного вдосконалення, зокрема мовленнєвого, яке зумовлюється ціннісними орієнтирами людини, характером її світогляду.

Таким чином, ефективність формування національно-мовної особистості залежить від цілеспрямованого пошуку шляхів удосконалення організації рідномовної освіти, свідомого проектування змісту навчання на основі оптимального поєднання традиційних та інноваційних педагогічних технологій, дидактичних методів, прийомів, форм і засобів.

Перспектива дослідження. Ця проблема постійно в полі зору науковців, які переосмислюють мету й результати мовної освіти, висвітлюють нове бачення змісту шкільного курсу української мови, визначають пріоритетні технології навчання мови, шляхи і способи як взаємодії вчителя й учнів, учнів між собою. Також цій проблемі надають перевагу вчителі-практики, які прагнуть відшукати ефективні методики активізації навчально-пізнавальної діяльності на уроці, спрямовані на розвиток пізнавального інтересу до навчального предмета, формування компетентної мовної особистості школяра. Саме орієнтація на особистість спричинює пильну увагу до проблеми свідомого навчання мови й мовлення. Важливого значення набуває реалізація таких принципів навчання, що активізують інтелектуально-емоційну діяльність школярів, активно-дієві форми засвоєння змісту освіти; надається перевага мовленнєвим аспектам навчання, які стосуються емоційної й когнітивної сфер особистості і які є актуальними для компетентісно орієнтованого навчання української мови учнів основної школи.

1. Карасик В. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В. Карасик. – М., 2004.

2. Українська мова. 5-9 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання // Українська мова і література в школі. – 2013. – №1.

3. Зимняя И.А. Психология обучения неродному языку/ И.А.Зимняя. – М.: Рус.язык, 1989.

4. Методика викладання іноземних мов у середніх навчальних закладах: Підручник. Вид.2-е, випр. і перероб. / Кол.авторів під керівн. С.Ю.Ніколаєвої. – К.: Ленвіт, 2002.

5. Стельмахович М. Система роботи з розвитку зв'язного мовлення в 4-8 класах/ М.Стельмахович. – К.:Рад.школа, 1981.

6. Методика навчання рідної мови в середніх навчальних закладах. За редакцією М.І.Пентилюк: Підручник для студентів-філологів. – К.: Ленвіт, 2000.

7. Методика преподавания русского языка. / Кол.авторов под ред. проф. М.Б.Баранова. – М.: Просвещение, 1990.

8. Донченко Т.К. Організація навчальної діяльності на уроках української мови / Т.К.Донченко. – К., 1997.

9. Кучерук О.А. Перспективні технології навчання в шкільному курсі української мови: Навчальний посібник / О.А. Кучерук. – Житомир: ЖДУ ім. І. Франка, 2006.

10. Потапенко О.І., Потапенко Г.І., Кожуховська Л.П. та ін. Методика навчання української мови у ДВНЗ та середніх освітніх закладах. Кредитно-модульний курс. – К.: Міленіум, 2006.

11. Скуратівський Л. До питання про значення поняття «мовленнєвий розвиток» та інші близькі за змістом поняття // Українська мова і література в школі. – 2005. – №3. – С. 2-4.

The article highlights the main aspects of the formation of linguistic identity as a condition of speech development secondary school pupils in the classroom Ukrainian language. It is noted that the efficiency of formation of national linguistic identity depends on targeted search for ways to improve the organization and content of education conscious design learning content based on an optimal combination of traditional and innovative educational technology, teaching methods, techniques, forms and methods of training.

Key words: *language identity, language development, competence, personality-oriented approaches, types of speaking.*